

ЗМІСТ

ПРОЛОГ.....	10
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ	
Амстердам. Квітень 1656 року	17
РОЗДІЛ ДРУГИЙ	
Ревель, Естонія. 3 травня 1910 року	23
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	
Амстердам. 1656 рік	35
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ	
Естонія. 10 травня 1910 року	48
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ	
Амстердам. 1656 рік	59
РОЗДІЛ ШОСТИЙ	
Естонія. 1910 рік	68
РОЗДІЛ СЬОМИЙ	
Амстердам. 1656 рік	80
РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ	
Ревель, Естонія. 1917–1918 роки	92
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ	
Амстердам. 1656 рік	101
РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ	
Ревель, Естонія. Листопад 1918 року	115

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ	
Амстердам. 1656 рік	128
РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ	
Естонія. 1918 рік	143
РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ	
Амстердам. 1656 рік	156
РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ	
Мюнхен. 1918—1919 роки	172
РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ	
Амстердам. Липень 1656 року	179
РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ	
Мюнхен. 1919 рік	198
РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ	
Амстердам. 1656 рік	207
РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ	
Мюнхен. 1919 рік	221
РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ	
Амстердам. 27 липня 1656 року	234
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ	
Мюнхен. Березень 1922 року	240
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ	
Амстердам. 27 липня 1656 року	257
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ	
Берлін. 1922 рік	268
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ	
Амстердам. 27 липня 1656 року	285

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ	
Берлін. 1922 рік	301
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ	
Амстердам. 1658 рік	314
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ	
Берлін. 26 березня 1923 року.....	336
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ	
Рейнсбург. 1662 рік.....	352
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ	
Кабінет Фрідріха, Олівер-плац, 3, Берлін. 1925 рік.....	363
РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ	
Рейнсбург – Амстердам. 1662 рік	382
РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ	
Берлін. 1936 рік	404
РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ	
Ворбург. Грудень 1666 року	435
РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ	
Берлін, Нідерланди. 1939–1945 роки.....	453
РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ	
Ворбург. Грудень 1666 року	471
ЕПІЛОГ	487
ФАКТИ ЧИ ВИГАДКИ?	
ПРО МІРУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ТОЧНОСТІ.....	503
СЛОВО ПОДЯКИ	507

ПРОЛОГ

Спінозою я цікавився давно й уже не один рік хотів написати про цього вільнодумця сімнадцятого століття, автора праць, які воістину змінили цей світ, такого самотнього — без родини, без спільноти. Сього провісника секуляризації, ліберально-демократичного політичного устрою та підйому природничих наук, який торував шлях епосі Просвітництва. Я і собі схильний до іконоборства — мабуть, тому мене завжди захоплював той факт, що у двадцятичотирирічному віці його відлучили від громади євреї, а відтак до скону піддавали цензурі ще й християни. І це дивне відчуття спорідненості зі Спінозою сильнішало від усвідомлення, що й Ейнштейн — один із моїх найперших героїв — був спінозистом. Коли Ейнштейн вів мову про Бога, то йшлося саме про Бога Спінози — Бога, повністю еквівалентного природі, Бога, який охоплює все суще, і Бога, «який не грає в кості зі Всесвітом». Під цим він мав на увазі, що всі без винятку події відбуваються відповідно до природних законів.

А ще я гадаю, що чимало з доробку Спінози — як-от і в Ніцше із Шопенгауером, на чиїх біографіях і філософії ґрунтувалися два мої попередні романи, — безпосередньо стосується царини психіатрії та психотерапії (наприклад, що причиною переконань, думок і почуттів є досвід, що пристрасі можна вивчати безпристрасно, що розуміння веде до трансцендентності), тож мені хотілося вшанувати його внесок у формі роману ідей.

Але як писати про людину, що жила аж таким споглядальним життям, позначеним украй небагатьма зовнішніми пертурбаціями? Він був надзвичайно замкнений, тож так і не розкрив своєї особистості в написаних творах. У мене не було ані дрібки матеріалу, що зазвичай надається для оповіді, — ні сімейних драм, ні любовних інтрижок, заздрощів, кумедних, анекдотичних випадків, чвар, сварок або примирень. Він вів розлоге листування, та після його смерті колеги, за вказівками адресанта, повидаляли з його послань усі особисті місця. Ні, зовнішнього драматизму в його біографії було мало: більшість дослідників мають Спінозу за мирну та лагідну душу, а дехто порівнює його буття із життями християнських святих, ба навіть з Ісусовим.

Тож я поклав собі написати роман про його внутрішнє життя, адже саме так мої особисті здобутки могли допомогти розповісти історію Спінози. Той-бо, зрештою, був людиною, а значить, неодмінно потерпав від тих-таки основоположних для кожної особи конфліктів, що не давали спокою мені та багатьом моїм пацієнтам протягом десятиліть. У нього немиче мала виникнути сильна емоційна реакція, коли його, двадцятичотирирічного, вигнала зі своїх лав амстердамська єврейська громада, наклавши *х'єрем* — нескасовний наказ кожному єврею, зокрема й рідним відлученого, довіку того уникати. Жоден з одноплемінників ніколи більше не мав права розмовляти з ним, вести торговельні справи, читати його писання чи фізично наблизитися до нього менш як на п'ятнадцять футів¹. Ну й, звісна річ, немає того, хто не жив би внутрішнім життям — із фантазій, мрій, пристрастей і туги за

¹ ≈ 4,6 м. (Тут і далі прим. пер.)

коханням. Приблизно чверть найважливішої праці Спінози — «Етики» — присвячено «звільненню з ярма пристрастей». Як психіатр я був переконаний, що він не міг би написати того розділу, якби не мав досвіду свідомого приборкання власних.

Та все ж я не один рік вимушено зволікав, бо ніяк не міг підшукати необхідної для роману історії — аж доки п'ять років тому все не змінилося під час поїздки в Голландію. Я прибув туди з лекціями і — як частину винагороди — зажадав собі (й отримав!) «день Спінози». Секретар голландського Товариства «Будинок Спінози» та провідний фахівець із філософії Спінози погодилися провести зі мною день у відвідинах усіх важливих місць, пов'язаних із цим іменем, — його помешкань, могили і, що найпринадніше, Музею Спінози в Рейнсбургу. Там-то мені і явилось одкровення.

До Музею Спінози в Рейнсбургу, хвилин за сорок п'ять їзди від Амстердама, я заходив із палким нетерпінням, шукаючи — чого? Можливо, зустрічі з духом Спінози. А може, історії. Але щойно ступивши всередину, я одразу ж пережив розчарування. Видавалося сумнівним, щоб цей маленький бідний музейчик міг наблизити мене до нього. Єдиними більш-менш автентичними речами були 151 том особистої бібліотеки Спінози, тож я негайно звернувся до них. Мої гостинні господарі надали мені вільний доступ, тож я брав із полиці один фоліант сімнадцятого століття за іншим, тримав у руках і вдихав їхній запах, сповнюючись трепету від доторку до речей, яких свого часу торкалися руки Спінози.

Але за мить мене вивів із цієї замріяності один із подарів:

— Звісно, докторе Ялом, майно Спінози — ліжко, одяг, взуття, письмове приладдя та книжки — після його смерті

було продано з торгів, щоб покрити видатки на похорон. Розпродані книжки розкидало по всіх усюдах, але, на щастя, до початку аукціону нотар склав їхній повний перелік, і понад двісті років по тому один єврейський філантроп знову зібрав більшість тих видань — аналогічних примірників із таким самим роком і місцем друку. Тож ми називаємо її «бібліотека Спінози», але насправді це репліка. Його пальці ніколи не торкалися цих сторінок.

Я відвернувся від бібліотеки й задивився на портрет Спінози, який висів на стіні, і незабаром відчув, як розчиняюсь у тих величезних, сумних, мигдалюватих очах із важкими повіками. То був ледь не містичний досвід — зі мною таке рідко траплялося. Але тут мій господар промовив:

— Ви можете цього не знати, але схожості зі справжнім Спінозою він не має. Це всього-на-всього образ із уяви якогось художника, нав'язаний кількома рядками словесного опису. Якщо прижиттєві замальовки Спінози й були, то жодна з них до нас не дійшла.

«То, може, це буде історія абсолютної невловимості?» — подумалося мені.

Розглядаючи в наступній залі апарат для шліфування лінз — теж не власне устаткування Спінози, але подібне до нього, про що сповіщала музейна табличка, — я почув, як у залі з бібліотекою хтось із господарів згадав про нацистів.

А тому зайшов туди знову:

— Що? Тут побували нацисти? У цьому музеї?

— Так... Через кілька місяців після голландського бліцкригу війська *ERR* підкотили на своїх шикарних лімузинах і розграбували геть усе — книжки, бюст, портрет Спінози — все доценту. Вивезли, а відтак опечатали й експропріювали музей.

— *ERR*? Що означають ці літери?

— *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*. «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа». Того самого, Альфреда Розенберґа, — головного ідеолога нацистів з антисемітизму. Він завідував трофеями для Третього Райху, і за його наказами *ERR* мародерствував по всій Європі — спершу забирав лише речі євреїв, а пізніше, під кінець війни, і будь-що цінне.

— То, виходить, Спінозі ці книжки, так би мовити, троюрідні? — запитав я. — Ви ж бо маєте на увазі, що їх знову довелося скуповувати, уже вдруге комплектуючи його бібліотеку?

— Ні. Вони якимось дивом уціліли, і після війни їх повернули сюди — за винятком усього декількох зниклих примірників.

— Неймовірно! — «Ось тобі й історія», — промайнуло в думці. — Але навіщо Розенберґ узагалі морочився із цими книжками? Я розумію: щось вони та коштують, адже йдеться про стародруки сімнадцятого століття й давніші, але чому його люди просто не ввірвалися в Державний музей Амстердама й не привласнили одного-єдиного Рембрандта, що вартує в п'ятдесят разів більше, ніж уся тутешня колекція?

— Ні, не в тім річ — ішлося не про гроші. В Оперативного штабу був якийсь загадковий інтерес до Спінози. Нацистський офіцер, підлеглий Розенберґа, який безпосередньо вилучав бібліотеку, додав до свого службового рапорту цікаве речення: «Вона містить цінні стародруки, що вкрай важливі для вивчення проблеми Спінози». Якщо хочете, з тим донесенням можна ознайомитися в інтернеті — його долучено до офіційної документації Нюрнберзького процесу.

Я почувався приголомшеним.

— «Для вивчення проблеми Спінози»? Не розумію. Що він мав на увазі? У чому нацисти вбачали «проблему Спінози»?